

PRILOZI ZA POVIJEST KOPRIVNIČKIH ŽIDOVA

1.

Povijest židovstva seže u daleku prošlost - više od 4000 godina. Prvi njeni počeci vežu se uz zemlju između rijeke Jordana i Sredozemnog mora, koja se zvala Kanaan, i rodonačelnika Abrahama, nomadsko plemenskog glavaru, kojemu se u brdima današnje Judeje ukazao Bog. On obeća Abrahamu zemlju kanaansku koja je tako postala "zemljom obećanom", a potomstvo njegovo "izabranim narodom". Između Abrahamova naroda i Boga sklopljen je svojevrсни savez - nazvan "Starim zavjetom" (za razliku od 2000 godina mlađeg kršćanskog "Novog zavjeta"). Tako je nastala najstarija monoteistička vjera.

Povijest židovskih plemena karakteriziraju stalna ratna razaranja zbog kojih su morali napuštati pradomovinu i raseljavati se. Tako su stigli u Egipat (17. st. pr.n.e.), gdje su robovali faraonima (sve do 13. st. pr.n.e.), a odakle ih je poveo put zemlje obećane narodni vođa Mojsije, izbavivši ih egipatskog ropstva.¹

Mojsije je na podlozi monoteističkog vjeroispovijedanja nadovezao niz moralnih, pravnih i socijalnih načela, pretvorivši ih u zakone svojega naroda (Deset zapovijedi, 613 raznih propisa). Sve ih je sakupio u pet knjiga Mojsijevih ili TORU. Tora je glavni dio židovskog kanona, a njenih pet knjiga u latinskom prijevodu su:

1. Genesis (Postanak) - mit o postanku svijeta
2. Exodus (Izlazak) - govori o boravku Židova u Egiptu
3. Leviticus - propisi o vjerskim ritualima
4. Numeri - priče o događajima u pustinji
5. Deuteronomium (ponovljeni zakon) ponovno izlaže religijske zakone i židovsko običajno pravo.

Uz proučavanje Tore, treba spomenuti i kasnije nastali TALMUD, koji je zapravo golemu enciklopaedija židovstva, nastala poslije Biblije, a obuhvaća židovske religijske običaje, pravne propise, teologiju i etiku. U dijaspori Talmud je bio regulator cjelokupnog društvenog života. Židovi su oduvijek smatrali da se u Talmudu može naći odgovor na svaki životni problem.^{2/3}

Od najstarijeg vremena pa sve do danas, Tora i Talmud postali su i ostali srž i bit cjelokupnog židovstva - iz koje izvire sva mudrost, sva snaga i sva vitalnost tog naroda, njen moral i filozofija. Stalno proučavanje Tore i Talmuda pretvorilo se u poseban kult knjige, kao jedne od karakteristika tog naroda.

Židovska je država s prekidima opstala na području pradomovine 1100 godina (država Saula, Davida, Salamona i dr.), iako je i kroz to vrijeme bilo u nekoliko navrata raseljavanja Židova, da bi veće i ozbiljnije raseljavanje uslijedilo u 8. st. pr.n.e., kada su ih osvojili Asirci - što se uzima kao početak židovske dijaspore. Neosporno je, da je čitava povijest Židova protkana problemima dijaspore, koja tako uz već spomenuti kult knjige postaje osnovnom povijesnom karakteristikom.⁴

Slijedi raseljavanje Židova koje su izvršili Babilonci u 6. st., te raseljavanje najširih razmjera u vrijeme Rimskog Carstva u Sredozemlju (rimsko robovanje), pa u vrijeme bizantinske vlasti, te konačno izgon iz "Svete zemlje" kojega su sproveli križari u toku 11. i 13. stoljeća.

Svi raseljeni Židovi - dakle dijaspora - dijele se na dvije velike grupe. To su Aškenazi, pripadnici dijaspore koja se prvobitno (od 11. st.) stabilizirala u Njemačkoj oko Rajne, odakle se proširila prema Istoku, u srednju Evropu, Poljsku. Ta grupa Židova govori pretežno njemačkim jezikom, uz upotrebu nekih hebrejskih riječi i prihvaćajući i lokalizme, pa je tako nastao poseban dijalekt - tzv. "jidiš".

Druga grupa Židova u dijaspori stabilizirala se u Španjolskoj i Portugalu, da bi u vrijeme divljanja inkvizicije bili prognani u sjevernu Afriku, Italiju i u Otomansko Carstvo. Pripadnici te velike grupe Židova u dijaspori nazivaju se Sefardima, a govore uglavnom španjolski, uz po koji turcizam. Obje grupe - Aškenazi i Sefardi razlikuju se ne samo po jeziku, već i po običajima i kulturi.⁵

2.

Pojava prvih Židova na našem tlu seže u daleku prošlost, pa ima - iako vrlo oskudnih - podataka o naseljavanju prvih Židova već u kasnoj antici. U srednjem vijeku obnavljaju se i opet progoni i masovna ubijanja Židova u srednjoj i zapadnoj Evropi (Križarski ratovi), pa dio Židova bježi u južnoslavenske zemlje, gdje unatoč povremenim izgonima ipak relativno mirnije mogu živjeti. I za vrijeme turske vlasti, Židovi su bili relativno dobro primljeni, odnosno nisu bili posebno tretirani, već izjednačeni s ostalom nemuslimanskom rajom, dakle bili su dio većinskog stanovništva. U zemljama Austrije i Ugarske živjeli su pak posve izdvojeni od svih pravničkih društvenih normi, podvrgnuti propisima koji su važili samo za njih. Nisu tako smjeli imati nekretnine, nisu se smjeli baviti poljoprivredom i nekim obrtima, bili su opterećeni posebnim daćama, a dozvoljeno im je bilo bavljenje uglavnom samo trgovinom i posuđivanjem novca, dakle zanimanjima koja su općenito bila omražena.⁶

Početak 18. st. Židovi trgovci-pokućarci dolazili su u ove naše krajeve oko Drave iz austrijske pokrajine Burgenland (Gradišće). Obavljali su ovdje svoju trgovačku djelatnost i obično se četvrtkom vraćali kući u Gradišće, kako bi subotu (blagdan) proveli u krugu obitelji. Većina ih je dolazila iz mjesta Schlaininga. U Gradišću je postojala i naseobina Hrvata (Gradišćanski Hrvati), koji su se ovdje naselili kao izbjeglice pred Turcima. Te dvije manjine - Hrvati i Židovi - živjeli su složno i u dobrim odnosima.

U drugoj polovici 18. st. naročito nakon tzv. Tolerantnog edikta kralja Josipa II od 25. veljače 1781., počinje i trajno doseljavanje Židova u Hrvatsku - pretežno opet onih iz Gradišća. U naš kraj prvo su se doselili u Drnje. Još iz turskog doba su se u Drnju izmjenjivali zarobljenici, što se kasnije nakon Turaka pretvorilo u nekakovu "burzu" za dobavu sluga i sluškinja za seljačka gospodarstva čitave Podravine, a tu je bila i karantena za obranu od kuge. Sve je to imalo utjecaja, da su se prvi Židovi u našem kraju doselili baš u Drnje, gdje još i danas postoji ulica "Žido varoš", što je zapravo bio židovski geto. Slično je bilo i u Legradu.

U samoj Koprivnici zabilježene su prve četiri židovske obitelji s ukupno 13 članova tek 1800. godine. Stanovali su kod šume "Crna Gora" ili "Pri galgah", gdje je bilo gradsko stratište i kuća koprivničkog krvnika.⁷

Slobodu stanovanja dobili su Židovi u Hrvatskoj carskim patentom od 31. prosinca 1851. godine, pa je tek tada došlo do masovnijeg doseljavanja u Koprivnicu, ovog puta pretežno iz Mađarske (iako i te obitelji potječu također iz Gradišća). Slijedi nekoliko obitelji iz Češke i Moravske, te iz Njemačke. Sve su to bili Židovi Aškenazi.

Iz kanonskih vizitacija koje su zagrebački kanonici redovito obavljali i u Koprivnici, saznajemo npr. da je 1810. g. Koprivnica imala 2016 stanovnika, od toga 23 Židova, 1847. g. od 3270 stanovnika već 40 Židova, ili 1869. g. od 3224 stanovnika 119 Židova.⁸ Prema popisu stanovnika iz 1921. g. u Koprivnici je bilo 1893 domaćinstava sa 8096 stanovnika, a od toga 359

Židova. Iz istog izvora navodim i slijedeće zanimljive podatke: Bjelovarsko-križevačka županija imala je 1910. g. 282.450 stanovnika, od toga 2406 Židova (0,7 posto), dok je na području današnje Hrvatske bilo 1921. g. 20.335 Židova.⁹

Za vrijeme I. svjetskog rata stigle su u Koprivnicu i prve sefardske obitelji (Albahari, Perera, Finzi). Osim u grad, Židovi su se doselili i u gotovo sva veća sela današnje općine Koprivnica. Između dva rata broj Židova na području naše općine varira između 250 i 300.

3.

Židovska zajednica u Koprivnici organizirala je svoju općinu već krajem prve polovine 19. stoljeća, a matičnu knjigu počinje voditi 1850. g.

Te iste godine počinje se formirati i posebno židovsko groblje na Varaždinskoj cesti¹⁰, koje se tokom vremena pretvorilo u vrlo ukusno na parkovni način riješeno groblje, s mnogim izrazito umjetnički izrađenim grobnicama i nadgrobni spomenicima i posebnom mrtvačnicom. Iza I. svjetskog rata podignuto je na groblju spomen obilježje poginulim Židovima u I. svjetskom ratu, a 1975. g. taj je spomenik nešto preinačen, jer mu je dodato i spomen obilježje za sve Židove stradale u vrijeme fašizma.

Posljednjih godina cijelo je groblje uglavnom devastirano, ne služi više svojoj primarnoj svrsi, no ipak predstavlja kulturni spomenik iz kojega se može na izvjestan način upoznati povijest Židova na našem tlu. U najstarijem dijelu su nadgrobni spomenici koji imaju uobičajenu vertikalnu kamenu stelu sa hebrejskim pismom.¹¹ Slijede kasnije spomenici na njemačkom jeziku, te u novije doba i na hrvatskom. Dio nadgrobni spomenika (mahom od skupocjenog

Vizura židovskog groblja u Koprivnici

PRAVILA

IZRAELITIČKE BOGOŠTOVNE OBČINE

u

KOPRIVNICI.

STATUTEN

der

ISRAELITISCHEN CULTUSGEMEINDE

in

KOPREINITZ.

Kopreinitz.

Buchdruckerei T. Kostinčer.

1888.

mramora) je porušen, dio i slomljen, a na mnogima se vide tragovi ispaljenih metaka, što sve zajedno sa iza II. svjetskog rata nadopisanim natpisima "Poginuo ili nestao u logoru..." ili sl., predstavlja zapravo opominjujući spomenik jednom prošlom vremenu.

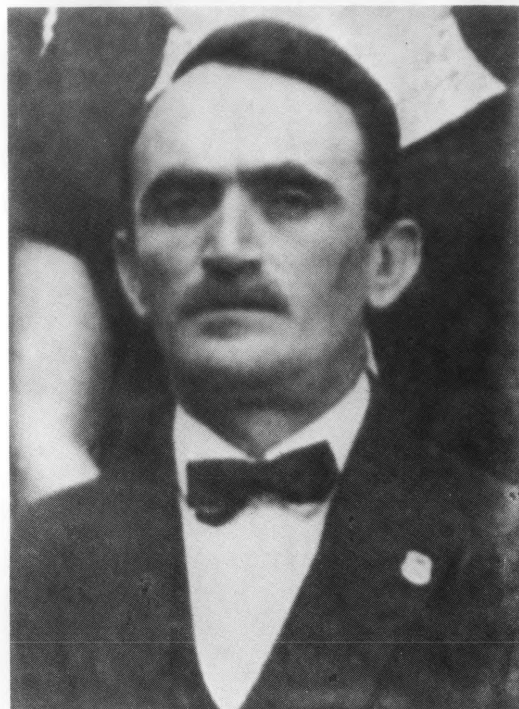
Vjerski funkcionari u židovskoj zajednici bili su **rabini i kantori**.

Rabin (ili hebrejski rabi - gospodin) bio je u prvim stoljećima naše ere način oslovljavanja istaknutih stručnjaka poznavaoa židovskih zakona. Tek kasnije rabin postaje naziv za svećenika, koji je u isto vrijeme bio i glavar židovske općine u dijaspori, i sudac koji je primjenjivao u svim spornim slučajevima u životu svojih općinara židovske zakone. Dakako, da je za tu svrhu morao biti školovan sa završenim Teološkim fakultetom, a mnogi od njih i sa doktoratima humanističkih znanosti.¹²

Nemamo mnogo podataka o prvim vjerskim funkcionarima u općini Koprivnica. Prema nekim podacima čini se da je prvi rabin u Koprivnici bio Josip Herlinger, a od 1887. Simon Hessel, koji je tu dužnost obavljao sve do 1914., tj. do svoje smrti. Pokopan je u svom rodnom mjestu Mattersdorfu u Gradišću. Bio je vrlo učen i ugledan čovjek. Njegov nasljednik bio je dr. Arpad Hirschberger, koji je došao iz Češke, a nakon četiri godine premješten je u Slavonski Brod. Naslijedio ga je 1919. Lazar Margulies, koji je u Koprivnici bio kratko vrijeme, iza čega sve do 1924. g. Koprivnica nije imala stalnog rabina, već su povremeno u Koprivnicu dolazili dr. Engel iz Križevaca, L. Deutsch iz Ludbrega i dr. Mezekiel Kaufmann iz Virovitice. G. 1924. došao je za rabina u Koprivnicu dr. Izrael Kohn i ostao sve do 1941. g.

Uz rabine vjerski funkcionari bili su i kantori, koji uz rabina vode bogoslužje pjevajući psalme i ostale crkvene pjesme, te rukovode korom. Prvi kantor koji se spominje u Koprivnici bio je Löfler, pa Hoffmann, te Josip Spiegler. U vrijeme I. svjetskog rata dolazi u Koprivnicu za kantora Leon Wolfensohn, koji tu dužnost obavlja sve do 1941. g. Odigrao je vrlo značajnu ulogu u kulturnom životu Koprivnice i izvan židovske zajednice, o čemu nešto kasnije.¹³

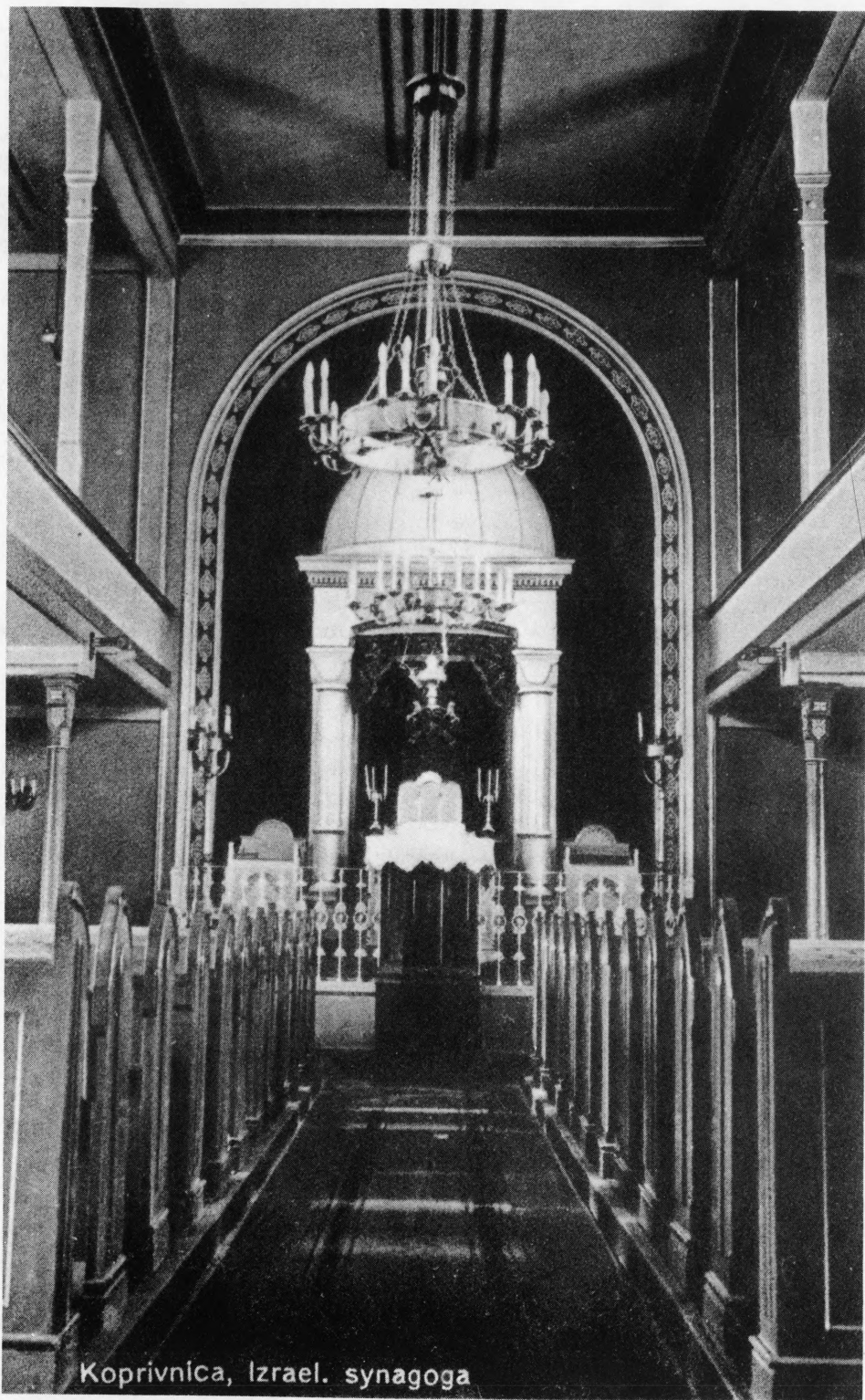
Bogoslužje se obavljalo u sinagogi. Riječ je grčkog porijekla, a znači zapravo okupljalište, dakle nije imalo isključivo vjersku ulogu, već daleko širu društvenu, a uz sinagoge osnivale su se i židovske škole.

Koprivnički nadkantor Leon Wolfensohn

Prva sinagoga sagrađena je u Jeruzalemu, kao jedini hram gdje se u to vrijeme smjela prinijeti žrtva i kamo su hodočastili svi Židovi. Srušena je međutim 70. g.n.e.¹⁴ Iz toga slijedi dijaspora i potreba da se svugdje diljem svijeta gdje ima više od 11 odraslih Židova organizira posebna prostorija za okupljalište i za održavanje vjerskih obreda - sinagoga. Tu se molilo, pjevalo, učilo, čitalo i raspravljalo, ali dakako žrtve se više nisu prinašale. To je mogla biti posve skromna prostorija u sklopu kakvog stana, ili se pak prema ekonomskim mogućnostima gradila posebna zgrada u tu svrhu. Tokom vremena preraslo je to u pravu sinagogalnu arhitekturu s nizom raznih stilskih karakteristika (antički, bazilični, maurski, klasicistički, renesansni, barokni stil itd.)¹⁵

Koprivnička je zajednica izgradila svoju sinagogu u Svilarskoj ulici 1875. g., zajedno s prostorijama za vjersku školu i za općinsku funkciju. Nacrte je izradio već renomirani sinagogalni arhitekt iz Zagreba Julije Deutsch, a gradnju je izveo građevinski poduzetnik Reš iz Koprivnice. G. 1937

Koprivnica, Izrael. synagoga

sinagoga je renovirana i restaurirana prema nacrtima arh. Slavka Löwya.¹⁶

Koprivnička je sinagoga za naše prilike monumentalna i reprezentativna zgrada sa svim tipičnim arhitektonskim oznakama. Unutrašnjost (koja je danas devastirana) imala je jednobrodnu podjelu, sa galerijom nošenu na stupovima s obje strane, a namijenjena ženama prema tadašnjim običajima. Na početku iza ulaza bilo je predvorje iz kojega su vodile stepenice kako na galeriju tako i na kor s orguljem. Na sjevernom dijelu sinagoge bio je povišeni dio u obliku podija, na dnu kojega se nalazilo najznačajnije mjesto - nešto kao ugrađeni ormar za čuvanje Tore, prekriveno zastorom. Tora je u obliku svitaka pisana dakako hebrejskim pismom na pergamentu. Svici su pokriveni baršunom, svilom ili brokatom, ukrašeni metalnim ukrasima u obliku krune. Nikakvih drugih ukrasa, slika ili skulptura u sinagogi nije bilo. Jedini ukrasni detalji bili su zlatnim ili srebrnim nitima izvezeni ukrasi na zastoru koji prekriva ormar sa Torom. Bila su to izvezena hebrejska slova, floristički elementi, Davidova zvijezda i sl. Na podiju bilo je posebno istaknuto mjesto - nešto kao govornica - gdje se čitala Tora, a i tu je od ukrasa bilo samo nekoliko obaveznih sedmokrakih svjećnjaka, tzv. menora, kao i obavezno "vječno svjetlo" ispred Tore.

Sav je prostor bio ispunjen klupama za vjernike s malim ormarićima, u kojima se pohranjivao molitvenik i molitveni ogrtač tzv. talit, koji se u obliku smotanog šala prebacivao preko vrata.¹⁷

Za vrijeme okupacije i II. svjetskog rata, u sklopu svih fašističkih antisemitskih i rasnih mjera, zgrada sinagoge je devastirana, no za čudo ne i srušena. Prvo je poslužila kao skladište konfisciranih židovskih pokretnina, gdje su se te stvari i prodavale. Poznata je činjenica da je u listopadu 1944. g. sinagoga poslužila i kao zatvor za stotinjak uglednih koprivničkih građana, koje je ustaška vlast držala kao taoce u vrijeme napada partizana na grad Koprivnicu.

Od 1945. g. pa nadalje, nastavlja se devastacija sinagoge. Više nije postojao interes za sinagogom kao židovskim hramom, no umjesto da dobije nekakvu kulturnu svrhu, zgrada je poslužila za razne privredne namjene (Krojačko poduzeće, skladišta i sl.), a tako je i danas.

4.

Prvi doseljeni Židovi bavili su se isključivo (inače tada omraženim) trgovačkim i novčarskim zvanjima. Krajem 19. st. vlasti u južnoslavenskim zemljama ukidaju sve dosadašnje zabrane i priznaju Židovima sva građanska prava i ravnopravnost. To je oslobodilo kroz mnoga stoljeća potiskivanu i potisnutu sposobnost, energiju i ambicije, te Židovi uskoro s ruba društva prelaze u središte gospodarskih tokova, preuzevši mnoga istaknuta mjesta. Slijedeća mlađa generacija postupno napušta trgovačka zanimanja, te u velikom broju gotovo nahrupljuje među intelektualna zvanja.¹⁸

Gotovo posve ista situacija dogodila se i u Koprivnici. Prva generacija doseljenih bavila se isključivo trgovinom. Gotovo sve trgovine u gradu i većim selima držali su Židovi, a počinju se baviti i prvom manufakturnom proizvodnjom, a nešto kasnije i prvim pojavama industrijalizacije. Spominjem tako Tvornicu soda- vode Löwy 1900. g., Ugljenokop Lepavina O. i A. Švarc 1905. g., početak izgradnje Kemijske industrije "Danica" sa uglavnom židovskim učešćem 1906. g., Tvornicu umjetnog leda M. Gross 1916. g., Eksploataciju šljunka na Botovu Singer 1912. g., Tvornicu ulja Braun 1917. g. i dr.¹⁹

Porastom broja Židova u vremenu između dva rata, ta je pojava sve izrazitija. U nemogućnosti da nabrojim kronološki sve, pokušat ću prema sjećanju i prema nekim izvorima nabrojiti najznačajnije židovske radnje toga vremena, osim već spomenutih²⁰: Trgovine mješovitom robom: Sidonija Hirshchl, Artur i David Kollmann, Milan Scheyer, Josip Scheyer, Milan Reich, Leo Hirschl, Paula i Ernest Pichler, Hupert Šimun, Mici i Olga Hirschl, Franz Hirschl i drugi. Trgovine tekstilom: Žaki Rosenberger, Salamon Albahari, Mosko Perera, Šandor i David Rosenberger, Ginsberger i drugi. Trgovina cipela: Geza Hirschl, trgovina odijela: Aurel i Rudolf Švarc, Cifo Švarc, kožara: Sternefeld, Teodor Weiss, nakupci: Dudo Finzi, Josip Fuchs, špedicija: Milan Reich, željezara Dušan Marić, građevni materijal: Oto Kollmann, vinarija: Hugo Heinrich, staklana: David Löwy, proizvodnja likera Fischer, Worthmann, bojadisaona tekstila: Wili Grünwald,

limarija: Žaki Švarc, mesar: Vilko Handler, proizvodnja soda vode: Löwy, kavana Graf Mundi, hotel "Križ" Ignaz Tauss, hotel "Car" Samuel i kasnije Milan Švarc, gostiona A. Eisenstädter i drugi.

Na selu bili su: u Goli Willi Grünbaum i Julio Herzer, Ivancu Rosalija Moses, Novigradu Podravskom Antun Goldshmidt, Ignaz Goldschmidt, Berta i Žiga Jelinić, u Sigecu Ljudevit Wolfsohn, Sokolovcu Drago Sonnenschein, V. Mučnoj Beti i Đuro Eisenstädter, Kunovcu Ernest Kreutzer i drugi.

Kao što sam već napomenuo, iz židovske zajednice poniknulo je i mnogo vrlo značajnih intelektualaca, koji su svakako odigrali vrlo važnu ulogu u sveukupnom napretku i razvitku našega kraja. Spominjem tako liječnike: Julije Scheyer (prvi koprivnički pedijatar), Heinrich Kollamann (dobrovoljac u Balkanskom ratu, gdje je izvršio prvu trepanaciju na ratištu), Ivo Würtzburger, Zora Goldschmidt (kirurg, odigrala vrlo značajnu ulogu u partizanskom sanitetu), Zora Bethelheim, Zvonko Ginsberger, Slavko Hirschler, željko Sellinger, Albin Heinrich (poslijeratni dugogodišnji rukovodilac koprivničkog zdravstva), Erna Perera. Pravnici: Rikard Steiner, Lav Singer, M. Milić, Branko Švarc i dr. Nadalje spominjem i ing. Đuro Švarc, sveuč. profesor, ing. Slavko Löwy, ing. Hugo Schwarz (izradio nacрте za koprivničku gimnaziju), ing. Zoltan Sellinger, ing. Schöntag, rukovodilac koprivničke "munjare" te ing. Erwin Schalamon, zatim prof. Zlatka Švarca, kemičara, prof. Ivicu Hiršla, dr Pavao Wertheimera, biologa, sveuč. prof., Milana Grafa, muzičara, osnivača Zagrebačko kvarteta i profesora na Muzičkoj akademiji, zatim mr. ph. Beno Wolfensohn, mr. ph. Lizika Nick, rođ. Kollmann, mr. ph. Joža Milhofer, jedan od cionističkih prvaka u Koprivnici, mr. ph. Elza Weiss, kemičarka Helga Furedi i mnogi drugi.

Kako je živjela ta židovska zajednica u Koprivnici?

Gledajući iz današnje perspektive i vremenske distance imam dojam da je cjelokupni život te zajednice bio sretan i zadovoljan, a kako se pak radi o mojim sjećanjima i uspomenaма koje se odnose na moje djetinjstvo i najranije mladenaštvo - čini mi se čak da je taj život bio idiličan.

Prije svega treba istaći da je najveći dio koprivničkih Židova bio ekonomski dobro situiran, s relativno uspješnim poslovnim rezultatima, dakako prema ondašnjim daleko skromnijim kriterijima. Bilo je doduše i nekoliko izrazito siromašnih židovskih obitelji koji su uglavnom živjeli od milodara (Trautman, Weiss, Lichtenfeld i dr.). Život se odvijao po ustaljenim pravilima, mirno i bez većih stresova. Između prijepodnevnog i poslijepodnevnog rada u trgovinama, išlo se redovito na kavu u kavanu Graf, u hotel "Car" ili "Križ", pročitala se sva štampa, zaigralo po koju partiju šaha ili domina. Slično tome, bilo je i navečer.

Vjerojatno je moje uvjerenje o ugodnoj i sretnoj atmosferi u životu židovske zajednice u Koprivnici temeljeno i na činjenici da tu nije bilo većih i značajnijih ispada i pojava antisemitizam, a koji je inače zagorčavao život mnogih Židova u drugim sredinama.

Pojava antisemitizma je mnogoznačana, a najosnovniji joj je razlog ksenofobija - netrpeljivost prema strancu općenito.²¹

Primjenivši to na naše koprivničke prilike, čini mi se da najveći dio koprivničkih Židova nije Koprivnicu - dakle i Hrvatsku - doživljavao više kao dijasporu, već se tu suživio s domaćim pučanstvom, postavši dio njega. Čitava koprivnička židovska zajednica je zapravo u najvećem broju potpala pod blagu asimilaciju, ne izgubivši židovski identitet, ali prihativši Hrvatsku kao drugu domovinu, prihativši i njenu kulturu i baštinu kao svoju. Mišljenja sam da je upravo taj dualitet dao Židovima stanovito bogatstvo duha.²²

Najveći broj Židova održavao je vrlo izrazito sve vjerske običaje, poštujući maksimalno tradiciju. Sjećam se skupljanja Židova iz cijele općine za praznike, kada su i sa sela dolazili u grad kočijama cijele obitelji, često odsjedavši tom prilikom u našem hotelu, da bi se svi skupili pred i u sinagogi, a mi djeca igrali u malom parkiću preko puta templа.

Od svih tih svečanosti posebno ističem proslavu Nove godine - Roš hašanah, obično u rujnu ili listopadu, kada rabin trubi u ovnov rog (šofar) kao poziv na samoispitivanje i pokajanje. Međutim, mislim da je najveći židovski praznik Dan pomirenja (Jom kipur), koji dolazi kao

Atmosfera iz 1892. u kavani "GRAF" kod Mundi Štefa

zaključak razdoblja pokajanja iza Nove godine. U toku tog praznika je veliki 24 sata dug totalni post, kada se gotovo čitav dan provodi u sinagogi, a gotovo svaki vjernik ima kod sebe dunju u kojoj su ubodeni suhi klinčići formirajući ili zvijezdu ili koji drugi simbol, a služe mirisanju kako bi se lakše svladao tatalni post. Sjećam se nadalje praznika Purim (u veljači ili ožujku) sa oživljavanjem priča o Esteri. To je inače praznik zabave i igre, maskiranja i sl. Spominjem još i pashu (Pesah) otprilike u vrijeme kršćanskog Uskrsa, kada se oživljavaju uspomene na oslobađanje Židova iz egipatskog ropstva, o čemu se pričaju priče, a jednu tradicionalna jela. Sjećam se macesa (macot), beskvasnog kruha, koji bi trebao podsjetiti na "gorki kruh" kojega su Židovi jeli kao egipatski robovi. Time dakako nisu iscrpljeni svi vjerski i tradicionalni običaji.²³

No, istovremeno većina Židova Koprivnice u cijelosti se suživjela sa svim događajima u Koprivnici izvan židovske zajednice - u njenom kulturnom, sportskom a i političkom životu. Spominjem ovdje sudjelovanje određenog broja Židova u "Hrvatskom sokolu" (S. Löwy, M. Švarc i dr.), zatim u nogometnom životu (M. Graf, M. Švarc, B. ALbahari, P. Gvozdić), a posebno spominjem da su Miesner i Kelemen iz Legrada igrali nogomet za mađarsku reprezentaciju, planinarstvu (Milhofer i Sellinger), te naročito u pjevačkim društvima. Ovdje treba napomenuti da je židovski kantor L. Wolfensohn bio dugogodišnji dirigent i stručni voditelj Hrvatskog pjevačko društva "Podravac", kojemu je predsjednik bio koprivnički župnik Stjepan Pavunić, a tajnik u jednom razdoblju M. Švarc, dok je u drugom pjevačkom društvu Koprivnice "Domoljubu" predsjednik bio Židov Willim Grünwald, a dirigent i zborovođa rimokatolički kateheta i kapelan M. Kolarić. L. Woolfensohn je uz to bio i jedan od organizatora muzičkog života Koprivnice. Spominjem česte koncerte sakralne muzike u sinagogi, uz sudjelovanje brojnih vrlo uglednih muzičara toga vremena.²⁴

U političkom djelovanju treba spomenuti, da je izvjestan broj Židova bio pristalica HSS-a, a već spomenuti prof. Ivica Hiršl je upravo kao kandidat te stranke postao 1939/40. povjerenikom

JEVREJSKA VJEROISPOVJEDNA OPĆINA U KOPRIVNICI

PROGRAM

VELIKOG SINAGOGALNOG KONCERTA
DNE 5. SRPNJA 1936. U HRAMU U 17^h posl. p.

1) Mendelsohn:	Preludij i Fuga D-mol — Orgulje, maestro Dugan	
2) Kürschner:	Matovu	Mješoviti pjev. zbor
3) Rubin:	Wešomru	Nadkantor g. Meisel
4) Lewandowsky:	Socharti loch	Zbor kantora
5) Elenbogen:	Kilekach tow	Duet: alt gdja Valentić i tenor nadkan.or g. Wolfensohn
6) Sulzer:	Adom olom	Mješoviti pjev. zbor

ODMOR

7) Rheinberger:	Intermezzo iz sonate
A-mol	Orgulje, maestro Dugan
8) Löwenstamm:	Haškiwenu	Nadkantor g. Meisel
9) Goldstein:	Uwehenjiskadaš	Zbor kantora
10) Wolfensohn:	Ode Adonaj	Duet: bariton g. Lalić i tenor nadkantor g. Wolfensohn, uz pratnju mješovitog pjev. zbora
11) Händel:	Halelujoh	Mješoviti pjev. zbor
12) Dugan:	Tokata G-mol	Orgulje, maestro Dugan

Tisak V. Vošicki. Koprivnica

Faksimil programa jednog od sinagogalnih koncerata u Koprivnici

Fanfara "Hrvatskog sokola" u Koprivnici oko 1925. godine

(gradonačelnikom) Koprivnice, iako je inače bio poznat kao marksist. Dakako da je odmah prvih dana "NDH" bio uhapšen i likvidiran. Osim njega bilo je još nekoliko marksista među koprivničkim Židovima, mahom studentima.

Sve nabrojane činjenice vjerojatno su imale utjecaja da ksenofobija kao eventualni uzročnik antisemitizma nije došla do većeg izražaja.

Na drugom mje mjestu među uzrocima antisemitizma raspirivanje vjerske netolerancije, pa i mržnje - vjerojatno radi krivog optuživanja Židova za smrt Isusa Krista, kao i zbog navodnih ritualnih ubojstava, što su čiste izmišljotine i praznovjerja.

Čini mi se da u Koprivnici nije bilo izraženije vjerske netolerancije, vjerojatno zbog svih već opisanih okolnosti o suživotu svih građana Koprivnice i Židova. Činjenica je i to, da su predstavnici židovske i katoličke vjerske zajednice lično prijateljevali. Sjećam se njihovih zajedničkih šetnji po gradu, njihovog zajedničkog druženja, igranja šaha (i u našem hotelu) itd.

Preostaje treći uzrok antisemitizma - trgovačka i obrtnička konkurencija, što je vjerojatno i bila uzrokom onih rijetkih i manje-više samo verbalnih i sitnih antisemitskih ispada i u našem gradu. Tome treba dodati i stanoviti animozitet od ranijih vremena, kad se Hrvatska odupirala germanizaciji i mađarizaciji, a Židovi su tada pretežno - naročito u krugu obitelji - govorili njemački, što je dakako moglo smetati Hrvatima.

Znatno manji dio židovske zajednice u Koprivnici, uz dobar suživot i prilagodbu sredini u kojoj žive i rade - opredijelio se za cionizam kao svoju politiku. Najkraće se cionizam može definirati kao pokret koji je isticao da židovstvo nije samo religija već i narodnost, i da je Palestina²⁵ jedina domovina gdje treba ponovno stvoriti državu Židova. Bila je to dakako reakcija na sva ona ponižavanja i stradavanja Židova kroz vijekove.

Prvi funkcionari cionističkog pokreta u Koprivnici bili su Ignaz Gross, Milan Scheyer, Milan Reich i drugi, a osnovano je bilo i omladinsko cionističko društvo na čelu s osnivačem i najaktivnijim članom Jožom Millhoferom (danas živi u Izraelu), te nešto kasnije sa Pavlom Wertheimom (kasnije uvaženi biolog i sveučilišni docent, pogubljen).²⁶

Hrvatsko pjevačko društvo "Podravac". Predsjednik S. Pavlinic, zborovođa L. Wolfensohn

5.

U međuvremenu promjene u političkom životu u Njemačkoj od 1933. g. dolaskom Adolfa Hitlera na vlast, prekinule su taj sretan i zadovoljan život židovskih zajednica, pa i ove naše u Koprivnici.

Hitlerova teorija o "superiornosti čiste arijske rase" i o Nijemcima kao "narodu gospodaru" - ubrzo se pretvorila u do tada nezapamćenu hajku na Židove. Počelo je u Njemačkoj da bi se 1939. g. početkom II. svjetskog rata širilo po svim okupiranim zemljama. Zlostavljanja u najgorem obliku, hapšenja, raseljavanja, sve do ubijanja i likvidacija u koncentracionim logorima - sve je to bilo sistematično vođeno njemačkom pedanterijom iz posebnih SS odreda ("Einsatzgruppen") i sve s jednim jedinim ciljem: potpuno uništenje Židova kao jedno od osnovnih programskih načela nacizma (tzv. "konačno rješenje židovskog pitanja" - "Endlösung").²⁷ I tako se u 20. vijeku pojavio jedan novi pojam - genocid.

O svemu što se u Evropi u to vrijeme događalo, a što je normalnom ljudskom razumu teško shvatljivo, svjedočili su i brojni izbjeglice, koji su u to vrijeme bježeći pred nacizmom nadirali i u naše krajeve. Sjećam se da je i kroz naš hotel prošao određeni broj tih nesretnika od kojih smo čuli i prve stravične priče.

Na području tzv. NDH (osim dijelova pod talijanskom okupacijom) sve protužidovske mjere provodile su ustaške vlasti, često okrutnije i bestijalnije od samih Nijemaca. Odmah po uspostavi NDH doneseni su brojni "rasni" zakoni (pljačka židovske imovine, obavezno nošenje posebnog obilježja, zabrana kretanja, sklapanja mješovitih brakova, polaženja škola itd.) - da bi vrlo brzo iza toga uslijedila i prva hapšenja. Prvi konc. logor Danica osnovan je upravo na našem području već krajem travnja, zatim u lipnju otvoren logor u Gospiću, Jadovnom na Velebitu, Kruščici u Bosni, te poseban logor za žene u Loborgradu. Od jeseni 1941. počinje funkcionirati novi kompleks logora smrti na području Jasenovac- Stara Gradiška, gdje je pobijeno najviše Židova s područja sjeverozapadne Hrvatske.

Od ukupno 25.000 Židova koji su prije rata obitavali na području Hrvatske 20.000 (ili 80 posto)

ubijeno je u logorima smrti. Ovdje spominjem i podatak da je od ukupno 75.000 Židova s područja Jugoslavije, izbjeglo smrt 15.500 Židova (od kojih je 8000 iselilo u Izrael). Zahvaljujući rodbinskim ili nekim drugim vezama, korupciji, stanovitoj zaštiti mješovitih brakova i sl., u Hrvatskoj je dakle ostalo živo 5000 Židova. Dio njih je prošavši posebnu "kalvariju" našao spas prebacivši se u talijansku zonu. Bilo je tamo i maltretiranja i smještavanja u logore, ali nije bilo masovnog ubijanja. Poznat je takav židovski logor na Rabu.²⁸

Veliki broj Židova - ne samo ovih iz talijanske zone - već i mnogi drugi koji su slučajem izbjegli logor, priključio se partizanima. Nije to bilo samo zbog spasavanja golog života, već zbog aktivnog uključenja u antifašističku borbu, postavši tako u sklopu NOB-a dio antifašističke antihitlerovske koalicije. Posebno napominjem da su svi ti Židovi bili u partizanima dobro primljeni, da su ih partizani (mahom Hrvati zbog masovnosti NOP-a u Hrvatskoj) primili kao svoje ravnopravne suborce i tako im vratili i dostojanstvo i vjeru u ljude, u poštenje i u Hrvatsku. Ukupno je u NOB-u sudjelovalo na području Jugoslavije 4572 Židova, od kojih je 1318 poginulo. Posebno ističem ulogu liječnika Židova u partizanima, koji je bilo čak 308, te 714 ostalog sanitetskog osoblja.²⁹

U našem gradu situacija se nije u ničem razlikovala. Uz sve već navedene rasne zakone, ustaške vlasti uvele su i neke lokalne zabrane. Tako se sjećam da je Židovima u Koprivnici bilo zabranjeno svako kretanje od 19 sati do 7 sati, pa ni u najhitnijim potrebama. Isto tako im je bilo zabranjeno ulaziti u gradski park, te u nežidovske lokale. U početku se nosila žuta traka na rukavu, a nešto kasnije na prsima i leđima prišita žuta tkanina veličine 15 cm s oznakom "Ž" i Davidovom zvijezdom.

Sve židovske tvrtke dobile su tzv. povjerenike, čime je zapravo počinjao proces konfiskacije njihove imovine, a sve su morale imati i posebnu tablu s oznakom "Židovska tvrtka". Uveden je i prisilan rad, pa su koprivnički Židovi po posebnom rasporedu morali čistiti ulice i park.

Takav "život" međutim nije dugo potrajao. Noću između 23. i 24. srpnja 1941. ustaški logornik emigrant Pižeta proveo je masovno hapšenje i odvođenje koprivničkih Židova. Te su stravične noći odvedeni gotovo svi, muškarci, žene i djeca, i to prvo u logor Danica, da bi već naredni dan marvinskim vagonima bili prebačeni u Zagreb, a odavde u Gospić, da bi vrlo brzo muškarci bili prebačeni u Jasenovac, a žene preko Krušćice u Loborgrad. Muškarci su gotovo svi u Jasenovcu ubijeni, a žene i djeca iz Loborgrada transportirani su u Auschwitz, odakle se nitko nije vratio.

Prema popisu Zemaljske komisije za ratne zločine, program je zahvatilo 256 Židova s područja koprivničkog kotara. U tom su broju svi odvedeni Židovi rodom iz Koprivnice, bez obzira da li su odvedeni iz Koprivnice ili iz kojeg drugog mjesta gdje su trenutno boravili. S područja grada Koprivnice odvedeno je 212 Židova od kojih se 18 uspjelo spasiti iz logora, 10 nije bilo ni odvedeno u logor (mješoviti brakovi i sl., a dvojica su bili u njemačkom ratnom zarobljeništvu). Ubijeno ili nestalo je dakle ukupno 194 Židova s područja grada Koprivnice.³⁰

I tako završava kratka povijest koprivničkih Židova kao dio cjelokupne stravične povijesti jednog naroda - naroda koji je u toku II. svjetskog rata i divljanja nacifašizma imao ukupno 6 milijuna žrtava.

6.

PAR RIJEČI UMJESTO ZAKLJUČKA

Prelistavajući ovih dana ponovno Talmud, naišao sam na ovakav savjet mudrog rabina: "Ne reci: kad budem imao vremena učinit ću, jer možda nikada nećeš imati vremena".

Shvativši suštinu ove mudrosti, odlučio sam odmah započeti radom na ovom tekstu, kojega sam dugo vremena, godinama, nosio u svojoj svijesti kao moj neminovni i neisplaćeni dug prema koprivničkoj židovskoj zajednici - a i prema vlastitoj savjesti, jer sam od onih rijetkih koji su preživjeli holokaust.

Neka ovo bude skroman prilog povijesti koprivničkih Židova i svemu onom što su svojom

marljivošću, sposobnošću, poslovnošću i poštenim radom učinili za opći napredak i razvoj našega kraja i grada, kao i njihovoj tragičnoj sudbini. Sve sa željom da Ahasver - "Vječni Žid" ostane u mitovima i legendama kao pojam nekog bivšeg vremena, i nikad se više ne ponovi.

POPIS ODVEDENIH ŽIDOVA IZ GRADA KOPRIVNICE 1941. g. (prema zapisu L. Brozovića)

- SCHEYER Josip, Zlata, i Zdenko, Branko, Milan, Berta, Vilko, Blanka
- FISCHL Hedviga
- PERERA Mosko i Rebeka
- SCHWARTZ dr. Zlatko, Sali, Malvina, Žaki, Zora
- TRAUTMANN Egon, Berta i Zlatko
- STEINER dr. Rikard, Silvija, Smiljan i Marijan
- ALBAHARI Šalamon, Rebeka, Šandor, Buki i Mira
- HIRSCHL Ricka, Sidonija, prof. Ivo
- FUCHS Josip, Roza, Stanko, Mira (r. Kolmann), Mira (r. Begović), Zlata, Feliks
- BEGOVIĆ Gizela
- ROSENBERGER Žaki, Zora, Željko, Selima
- HANDLER Vilko, Slava, Miško, Irma
- REICH Berta, Milan, Ana, Marcel, Zdenko, Srećko, Ženika
- FISCHER Judita, Egon, Mirko, Judita, Terezija
- DANON Haim, Melita, Graziella
- WORTMANN Frida
- SCHLESINGER Jakob, Vera
- HIRSCHL dr. Slavko, Zlata, Mici, Olga
- FRIEDMANN Jakob, Helena, Jakob, Zdenka, Erna, Nada, Mira
- NUSSMAUM Terezija, Liza
- HEIMLER Emanuel
- DEAK Malvina
- BETLCHEIM dr. Isolda
- PULGRAM Livija
- EISENTAEDTER Milan, Aga, Tomo, Filip, Branko, Alfred, Rika, David, Ico, Olga, Blanka, Emil, Zdenka, Bela, Matilda, Branko, Vlatko
- FINCI Dudo, Donka, Aron, Moša
- GROSS Milan, Oto, Gjuro, Viktor, Maks
- FISCHER Juliš
- HIRSCHL Franz, Marta, Emanuel, Samuel, Irena, Kreško, Slava
- EISENSTEIN Robert, Hermina
- SCHWARTZ Katica, Aurel, Berta
- DEUTSCH Milka
- MILIĆ dr. Feliks, Blanka, dr. Vlado
- KOLLMANN Artur, Micika, Milan, Cilika, Josefina, Karlo, Margita, Mirko, Vilko, Hilda
- HIRSCHLER Jakob, Sida, Leo, Ruža, Zlata, Marijana
- POLITZER Frida
- LOEWY Ilona, Robert, Edit, David, Jelka
- ŠALAMON Alfred, Laura
- SCHOENTAG ing. Ljudevi, Cecilija
- ROSENFELD Jochana, Drago
- WÜRZBURGER Sofija, Franjo
- PICHLER Ernest, Paula

- SELINGER dr. Željko, Viktor, Štefaniha, Milan
- WEILER Hinko, Lotti
- KAUFER Rudi, Finika, Zvonko
- HEINRICH Hugo, Regina, Branko, Netti
- POLLAK Filip
- WEISS Marko, Roza, Giza, Teodor, Zora, Marijana
- LEIBL Sida
- SPIEGLER Rezika, Željko
- VOJNOVIĆ Margita
- TAUS Ignaz, Frida
- HUPERT Šimun, Giza
- NEUMANN Rika
- GRÜNWARD Josefina
- ROSENBERGER Šandor, Anica, Zlatko, Edit, David, Lili, Silvije, Iris
- ROSENFELD Mavro, Ruža
- KOHN dr. Izrael, Lina, Marko, Frida, Gena
- MARIĆ Elza, Vera
- LAUSCH Roza
- BLAUCHORN Moritz
- WOLFENSOHN Leo, Sofija, Erna, Marta
- TRAUTMAN Fani
- LICHTENFELD Emil.

POPIS SPAŠENIH IZ LOGORA:

- HIRSCHL Marta,
- LÖWL Jelka
- TARAS Erna (r. Wolfensohn)
- REICH Eugenija
- SCHWARTZ Malvina
- SCHÖNTAG ing. Ljudevit
- EISENSTÄDTER Aga sa sinovima Filipom, Tomom, Icom i Brankom
- HIRSCHL dr. Slavko sa suprugom Zlatom
- WEISS Zora
- STEINER Silvija sa sinovima Silvijem i Mariom
- REICH Ana sa sinom Srećkom

POPIS ŽIDOVA KOJI NISU BILI ODVEDENI:

- SCHWARZ Regina
- ROSENBERGER Johana
- ŠVARC Milan sa sinom Krešimirom (mješoviti brak)
- LITVAN Izidor sa sinom Zvonkom (mješoviti brak)
- SCHWARZ dr. Branko (mješoviti brak)
- ŠVARC Ivana (majka Milana)
- HEINRICH dr. Albin (njemačko ratno zarobljeništvo)
- FUCHS Ivo (njemačko ratno zarobljeništvo)

BILJEŠKE

1. Dubnov S.: *Kratka istorija Jevrejskog naroda, Savez Jevr. opština Jugoslavije, Beograd, 1962.*
2. *** *Religije svijeta, Graf. zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.*
3. Werber E.: *Talmud, "O. Keršovani" Rjeka, 1982.*
4. Eventos Y.: *A History of Yugoslaw Jews, "Davar" Tel-Aviv, 1971.*
5. Baletić M.: *Povratak židova u zemlju Izraelovu, Globus, Zagreb, 1982.*
6. Gross M.: *Židovi u habsburškoj monarhiji 19. stoljeća. - 200 godina židova u Zagrebu, Jevrejska općina Zagreb, 1988.*
7. Brozović L.: *Grada za povijest Koprivnice, Muzej grada Koprivnice, 1978.*
8. Horvat R.: *Povijest slab. i kr. grada Koprivnice, Zagreb 1943.*
9. Kosier Lj.: *Jevreji u Jugoslaviji I Bugarskoj, Zagreb, 1930.*
Osim navedenih podataka, u knjizi se navodi još čitav niz zanimljivih statističkih podataka, od kojih navodim (sve za 1930. g.) da je na Balkanu bilo 1,257.000 židova, od čega najviše - blizu milijun - u Rumunjskoj. U čitavom svijetu bilo je te godine po Kosieru 18 milijuna židova, od čega u Evropi 12,181.000. Od evropskih zemalja najviše je bilo židova u Poljskoj - blizu 3 milijuna, te Rusiji 2,5 milijuna. U Jugoslaviji (kao što je već navedeno) autor navodi 80.000 židova.
10. Milhofer J.: *Kadiš koprivničkoj općini, Bilten Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu, god. XXIV, br. 1-2, Tel-Aviv, 1976.*
11. Nedomački V.: *Nadgrobnici, židovi na tlu Jugoslavije, Muzejski prostor, Zagreb, 1988.*
12. Isto kao pod br. 2.
13. Isto kao pod br. 10.
14. Isto kao pod br. 5.
15. Rajner M.: *Singagoga arhitektura, židovi na tlu Jugoslavije, Muzejski prostor, Zagreb, 1988.*
16. Isto kao pod br. 7.
17. Dr Vries P. Oh.: *Jüdische Riten und Symbole, Fourer Verlag Wiesbaden, 1984.*
18. Goldstein S.: *Domovina ili dijaspora, židovi na tlu Jugoslavije, Muzejski prostor, Zagreb, 1988.*
19. Feletar D.: *Podravina I, Muzej grada Koprivnice, 1988.*
20. Isto kao pod br. 19.
U monografiji prof. Feletara "Podravina" I navodi se u fusnoti 1276 djelomičan spisak židovskih radnji u Koprivnici, od Mire Kolar Dimitrijević, koji sam nadopunio vlastitim sjećanjima, i uz pomoć dr. A. Heinricha.
21. Povodom izložbe židovi na tlu Jugoslavije, vrni poznavalac židovstva g. S. Goldstein u intervjuu u časopisu "Studio" 1988. g. spominje tri osnovna razloga za pojavu antisemitizma - ksenofobiju, vjersku netoleranciju i trgovačku konkurenciju, što sam pokušao iskoristiti u ovom tekstu primjenivši to na prilike u Koprivnici.
22. Gross M.: *Dvojnost je moja dragocjenost, Bilten Jevrejske općine Zagreb, br. 9-10, 1988/89.*
U navedenom razgovoru ugledna prof. Filozofskog fakulteta razradila je ovu misao, po kojoj židovsku najveću vrijednost daje upravo dvojnost, pripadnost dvjema kulturama i tradicijama.
23. Isto kao pod br. 2 i 17.
24. Feletar D.: *Glazbeni život Koprivnice, Muzej grada Koprivnice, 1977.*
25. Šobajić V.: *Jevrejstvo I Izrael, Skopje, 1982.*
26. Isto kao pod br. 10.
27. Goldstein S.: *Rasizam kao uvod u genocid, židovi na tlu Jugoslavije, Muzejski prostor, Zagreb, 1988.*
28. Goldstein S.: *"Konačno rješenje" jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama, židovi na tlu Jugoslavije, Muzejski prostor, Zagreb 1988.*
29. Goldstein S.: *Židovi u narodnooslobodilačkom ratu, židovi na tlu Jugoslavije, Muzejski prostor Zagreb, 1988.*
30. Uz navedene izvore za ovu stravičnu statistiku, navodim podatak da je Brozović L. ostavio u zabilješkama u Muzeju detaljan popis svih odvedenih, stradalih i spašenih židova iz grada Koprivnice, što mi je poslužilo kao osnovni izvor.